

Duitse bisschoppen in de Wereldoorlog

Reflectie bij het einde van de Tweede Wereldoorlog, 75 jaar geleden

29 april 2020

Ten geleide

Op 8 mei 1945 eindigde in Europa de Tweede Wereldoorlog, in 1939 ontketend door nationaalsocialistisch Duitsland. Meer dan 50 miljoen mensen kwamen om. In het westen van het continent was de oorlog gericht op de onderwerping van de volkeren, in het oosten – vooral in Polen en de Sovjet-Unie – was hij bedoeld om van de volkeren slaven te maken of hen te vernietigen. In de duistere schaduw van de vijandelijkheden bedreven de nationaalsocialisten hun misdaad tegen de menselijkheid: de Shoah of moord op zes miljoen Joden. Ook honderdduizenden Sinti en Roma kwamen om door de systematische volkerenmoord van het Derde Rijk. Toen de oorlog eindelijk voorbij was en de heerschappij van het gewelddadig nationaalsocialisme gebroken was, lagen er ontelbare steden in puin en as, vooral in het oosten van het continent en in Duitsland.

Terwijl 8 mei overal in Europa sinds tientallen jaren gevierd wordt als dag van geluk en vrede, hadden wij Duitsers het moeilijk met deze datum. Het was de dag van de capitulatie, van de nederlaag, en hij viel in een periode waarin wij Duitsers zoals nooit tevoren geconfronteerd werden met de gevolgen van de oorlog die we zelf veroorzaakt hadden: bezetting, hongersnood, en vooral verdrijving en vlucht uit de oostelijke gebieden van het rijk. En toch: nu de afstand van de gebeurtenissen steeds groter wordt, begrijpen wij Duitsers beter dat 8 mei ook voor ons een dag van bevrijding was: bevrijding van de gesel van de oorlog, nationaalsocialistische onderdrukking en massamoord.

Europa heeft in de decennia na de Wereldoorlog geen rechtlijnig pad bewandeld. Van elkaar gescheiden door het IJzeren Gordijn stonden Oost en West geruime tijd vijandig tegen over elkaar. Maar de integratie van West-Europa mondde uit in de Europese Unie, Duitsland verzoende zich met zijn westelijke burens, de ontspanningspolitiek tegenover het Oosten kwam op gang en Duitsland begon aan het verzoeningsproces met Polen. Dat alles heeft ertoe bijgedragen dat het vertrouwen kon groeien en conflicten niet langer in oorlogsgeweld ontaarden. Dit waren de voorwaarden die nodig waren voor het ontstaan van een nieuw Europa in de jaren tachtig.

Het christendom heeft een wezenlijke bijdrage geleverd aan het welslagen van dit proces. Kerkelijke gezagsdragers en veel organisaties en groepen, bezielde en doordrongen van de christelijke spiritualiteit, hebben zich geëngageerd voor het verzoeningsproces tussen de volkeren. Ze hebben vooroordelen en stereotypen bestreden en mensen over de grenzen van de twee blokken heen samengebracht. Ondanks zware repressie hebben ook de kerken in Oost-Europa de waarden van vrijheid, gerechtigheid en geweldloosheid verdedigd en op die manier een bijdrage geleverd aan de ontstane veranderingen.

Vandaag, 75 jaar na de oorlog, hebben we redenen om dankbaar te zijn. Onze dankbaarheid gaat uit naar allen die geholpen hebben om de macht van het nationaalsocialisme te breken, en ook naar hen die zich in de jaren daarop ingezet hebben voor vrede en een goede verstandhouding tussen de volkeren, voor verzoening en gerechtigheid, voor democratie en

een waardig leven. Deze dankbare herinnering is verbonden met de plicht deze erfenis mee te nemen naar de toekomst. Europa is er echter niet goed aan toe. Het oude spook van verdeling, van nationalisme, van "eigen-volk-denken" en van autoritair gezag duikt weer her en der op, ook in Duitsland. In sommige landen is het zelfs de dominante teneur aan het worden. Wie uit deze bloedige geschiedenis geleerd heeft, moet deze tendensen krachtig tegemoet treden. Ook de kerk, die gebonden is aan het evangelie van vrede en gerechtigheid, moet zich nu niet afvragen wanneer en hoe ze moet optreden.

Wij weten het, als kerkgemeenschap blijft het leren uit de geschiedenis ons niet bespaard. In de voorbije jaren zijn er vele discussies ontstaan over het gedrag van de kerk en haar gezagsdragers tijdens het nationaalsocialisme. Wat ons reden tot trots geeft, schuiven we naar voren, maar veel vervult ons ook met schaamte. Hoe pijnlijk die gebeurtenissen ook zijn, ze zijn noodzakelijk om de kerk tot vernieuwing te brengen. Want eerlijkheid is onlosmakelijk verbonden met de weg van de christen.

Vele aspecten van deze thema's zijn ondertussen goed onderzocht, maar pas de laatste jaren wordt nadrukkelijk de vraag gesteld hoe de Duitse bisschoppen zich in de oorlog hebben gedragen. Onze bisschoppenconferentie heeft besloten met deze tekst antwoord te geven op de kritische vragen ter gelegenheid van de 75ste verjaardag van het einde van WOII.

Aan de voorbereiding namen deel: de Duitse Commissie Justitia et Pax, de Commissie voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw en andere commissies van de Duitse bisschoppenconferentie. Wij, Duitse bisschoppen, weten dat de rol van rechter over onze voorgangers ons niet toekomt. Geen enkele generatie is vrij van tijdsgebonden oordelen en vooroordelen. Toch moeten wij die na hen komen de uitdaging aangaan om uit de geschiedenis lessen te leren voor het heden en de toekomst.

Bonn/Limburg 29 april 2020

Bisschop Dr. Georg Bätzing

Voorzitter van de Duitse Bisschoppenconferentie

I. De herinnering leeft in het heden

75 jaar na het einde van WOII, die door nationaalsocialistisch Duitsland begonnen werd, hebben we nog altijd te maken met vele gevolgen van deze oorlog voor ons land, voor Europa en voor de wereld. De oorlog en zijn slachtoffers, de verliezen en ontberingen, de schuld en de schaamte hebben vele families en generaties getekend. Ook de Duitse bisschoppen hebben dit gevoeld en voelen het nog dagelijks. Ze hebben zich sinds 1945 herhaaldelijk kritisch uitgelaten tegenover het nationaalsocialisme en zijn gevolgen. Deze reflectie was vaak pijnlijk, omdat ze het niet alleen hadden over het erkennen van de slachtoffers, maar ook over de eigen schuld en schaamte.

Op 8 mei 1945 eindigde de oorlog in Europa. Voor de meeste Duitsers betekende deze datum capitulatie en nederlaag. Het einde van de oorlog was verbonden met gevoelens van vernedering en angst voor de toekomst. Maar ook schaamte en schuld tekenden deze dag, én opluchting omdat de oorlog en het nationaalsocialisme beëindigd waren. Voor velen was het einde van de oorlog generaties lang verbonden met het smartelijk verlies van of verdrijving uit de heimat. Het is dankzij de verzoening met de buurlanden dat 8 mei nu door de meerderheid van de maatschappij erkend wordt als een dag van bevrijding. Om dit te bereiken werden in de open samenleving van de Bondsrepubliek veel conflicten uitgevochten.

De DDR ging met het einde van WOII op een andere manier om. De herinnering werd politiek verbonden met de dienstbaarheid aan de Sovjet-Unie. De machthebbers stelden zich op aan de zijde van de Sovjetoverwinnaars. Dat belette hen om met hun eigen ambivalentie en breuken om te gaan. En dat bevorderde de verzoening met de buurlanden en met zichzelf niet.

De herinnering evolueerde en ze weerspiegelt de politiek-culturele transformatie van Duitsland sinds WOII. De Duitse herinnering is getekend door het bewustzijn dat 8 mei gezien moet worden in een Europese context, en geïnterpreteerd moet worden op een manier die de gebeurtenissen van na 1945 recht doet. Tot deze ontwikkeling behoort het feit dat de Duitsers zich op brede basis met zichzelf, met hun schuldbeladen verleden en met hun buurlanden de weg naar verzoening zijn opgegaan. De bereidheid van de buurlanden om verzoening mogelijk te maken is een blijvend geschenk, waarvoor we nederig dankbaar zijn. Het kritisch omgaan met ons verleden is in de Duitse Bondsrepubliek iets vanzelfsprekends geworden. De vernieuwde kijk op 8 mei 1945 toont dit aan. Het is dan ook geen toeval dat een groep mensen die nu een totaal andere maatschappij en republiek willen, deze brede consensus fundamenteel in vraag stellen.

Met grote bezorgdheid constateren we dat ook buiten Duitsland de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog – vooral in het oosten van Europa – soms tot een beschamende strijd voert. Deze heeft zijn oorsprong in de nog bestaande wonden van WOII, maar ook in de daaropvolgende ervaringen van onrecht en geweld in de periode van het communisme. Niet

iedereen kan de verleiding weerstaan om aan de hand van simplismen de maatschappelijke gevoeligheden voor eigen politieke doeleinden te gebruiken. Om maar een voorbeeld te geven: het valt niet te betwijfelen dat de volkeren van de Sovjet-Unie immense offers gebracht hebben om het nationaalsocialisme te overwinnen. Maar het is evengoed zo dat de Sovjet-Unie in WOII de Duitse aanval op Polen door het Hitler-Stalinpact gesteund heeft en zelf betrokken was bij de verwoesting van Polen. Tegelijk met de overwinning op het nationaalsocialisme in oostelijk Europa begon een communistische overheersing die tientallen jaren duurde. Ook deze herinnering is op 8 mei aanwezig. Opdat we samen in vrede kunnen leven, heeft ons Europese huis een cultuur van dialoog en respect voor het lijden van de mens nodig. De tekenen van meevoelen met elkaar, van droefheid en bezinning zouden ons sterker moeten raken dan de schrille tonen van de verwijten aan elkaar.

In de geest van deze bezinning hebben we ons op deze verjaardag gericht op het gedrag van onze voorgangers in het ambt gedurende WOII. We worden in deze onderneming zeker gesteund door het verwijt dat de bisschoppen de katholieke soldaten in hun gewetensnood alleen gelaten hebben en – meer nog – dat ze zelf aan de oorlog hebben deelgenomen. Enig inzicht in het historisch materiaal geeft inderdaad genoeg aanleiding om kritische vragen te stellen. Het is voor ons een opdracht om deze periode van de geschiedenis kritisch te bekijken en nalatigheden aan te tonen. Respect voor de slachtoffers bepaalt onze houding en wij willen ons ook inspannen om de oorzaken van het gedrag van onze voorgangers te begrijpen, om daaruit lessen te trekken voor ons eigen handelen. We zien ons daarin bevestigd door het getuigenis van paus Johannes Paulus II, die in zijn schuldbekentenis in het heilig jaar 2000 de Kerk uitgenodigde om te herinneren, zich te vernieuwen en het geheugen te zuiveren.

II. De houding van de katholieke bisschoppen in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog

Met de invasie van Polen in september 1939 begon nazi-Duitsland zijn ideologische vernietigingsoorlog. Tot de eerste ontelbare wandaden van WOII behoorden de deportatie van en de moord op de Poolse intelligentsia, onder wie zich zeer veel katholieke geestelijken bevonden. Bijna twee miljoen Poolse vrouwen en mannen werden als dwangarbeider naar Duitse bedrijven gebracht, ook in vele instellingen van de katholieke kerk. Met de aanval op de Sovjet-Unie in 1941 begon de uitroeiingsfase van de Holocaust. Auschwitz, Treblinka, Warschau en vele andere plaatsen werden synoniem van het levensvernietigende geweld van de nationaalsocialistische (verder ook wel afgekort als NS) ideologie en vooral van de volkerenmoord op de Joden, de Roma en de Sinti.

Ondanks interne distantie van het nationalisme en soms openlijke tegenstand, maakte de katholieke kerk in Duitsland toch deel uit van de oorlogsmatigheid. Daaraan veranderde de toenemende repressie tegen het christendom niets. Ook niet de vernietigingsoorlog, de toenemende verliezen door de bommenoorlog tegen Duitsland, of de enorme druk die de staat en de NSDAP op de kerk uitoefenden. Neen, de "vaderlandslievende bereidheid" van de kerk bleef zoals in WOI overeind en de steun met materiële, persoonlijke en geestelijke bronnen van de kerk voor de oorlogsinzet werd tot aan het einde ononderbroken voortgezet. Honderden geestelijken zetten zich als divisie-, hospitaal- of gevangenisalmoezenier militair in voor de zielzorg in de verschillende eenheden van de Wehrmacht. Priesters, seminaristen en kloosterlingen werden gemobiliseerd en als ziekenverzorgers in het oorlogsgebeuren ingeschakeld. Duizenden kloosters en kerkgebouwen dienden als lazaret, tienduizenden vrouwelijke kloosterlingen vervulden, vooral in de ziekenhuizen, hun "vaderlandse plicht". Dagelijks getuigden het oorlogsfront en het "thuisfront" van talrijke voorbeelden van zielzorg en menselijke toewijding – maar ook van schuldig verzuim. Een bijzonder problematische en negatieve rol speelde legeralmoezenier-bisschop Franz Justus Rarkowski. Hij gehoorzaamde de bisschoppenconferentie niet en probeerde, als Duits-nationalistisch buitenbeentje in de kerk, de religieuze en spirituele energie van de soldaten geheel voor de Wehrmacht te mobiliseren.

De inval in Polen stond haaks op het volkerenrecht en de bisschoppen moesten zich afvragen welke houding ze tegenover de oorlog zouden aannemen. Na de ervaring met WOI was in hun preken en herdersbrieven hun terughoudendheid voelbaar. Maar geheel in de lijn van de kerkelijke traditionele kijk op oorlog riepen ze de gelovigen op tot trouw, gehoorzaamheid en plichts vervulling, tot volhouden, boete en offerzin. Daarbij waren er wel nuances te horen, maar de overheersende toon was dezelfde. Alleen de Berlijnse bisschop Konrad von Preysing dacht niet in dezelfde lijn; hij sprak over de "gevaaren van deze tijd" en wees op de dreigende werkelijkheid van leven in dienst van de dood.

De oorlog die van Duitsland uitging, noemden de bisschoppen sinds hun ervaringen in 1914-1918 weliswaar niet meer uitdrukkelijk als "gerechtvaardigd". Maar de offers vol lijdens die gevraagd werden en hoe langer hoe meer te beklagen waren, werden toch zoals weleer uit een nationaal, vaderlands denken geaccepteerd. Toen Frankrijk in 1940 overmeesterd werd, luidden de klokken in heel het rijk. De aanval op de Sovjet-Unie werd verbonden met de voorstelling van een "kruistocht" tegen het "goddeloze bolsjewisme", iets wat het oorlogsgebeuren een religieuze lading gaf. De bisschoppen deelden weliswaar niet de rassenideologie die de nationaalsocialisten als grondslag voor de oorlog aanvoerden, maar hun woorden en beelden steunden de soldaten en het oorlogsbeleid en gaven zo aan de oorlog een bijkomende zingeving.

Onder de indruk van de veelvuldige wandaden aan het front, in de bezette gebieden en in het rijk zelf, veranderde de teneur van de bisschoppelijke uitspraken. De eufemistische voorstelling van de oorlog als eerlijke en eervolle strijd tegen de vijand, moest het afleggen tegen de ontzetting over het enorme lijden en sterven van de soldaten. Deze kijk werd ook door de bommenoorlog tegen de eigen burgerbevolking aan het wankelen gebracht. Het lijden van de andere partijen kwam echter nog niet genoeg in het blikveld.

Zowel in september 1939 als daarna bleef het openlijk protest van de bisschoppen tegen de nationaalsocialistische vernietigingsoorlog achterwege. De traditionele kijk van de kerk op de oorlog en het nationale bewustzijn lieten opkomende twijfel niet toe. Ook over de ongehoorde misdaden tegen de als "rasvreemde" gediscrimineerde en vervolgde medemensen, voornamelijk de Joden, werd in de kerk in Duitsland niet gesproken. Het was pas na de moord op patiënten en de bestorming van de kloosters, dat enkele bisschoppen de al te lange praktijk van schriftelijke bemerkingen in de marge lieten varen en voor een open kritiek kozen. De bekendste daarvan is de scherpe kritiek van Clemens August, graaf von Galen en bisschop van Münster, op de euthanasiemisdaden. Pas op 19 augustus 1943 kwamen de bisschoppen tot een gezamenlijke herderlijke brief: *Over de tien geboden als levenswet voor de volkeren*. Daarin eisten ze dat iedere staatsorde gebonden moest zijn aan waarheid en goddelijk recht, dat huwelijk en gezin beschermd moesten worden, dat gehoorzaamheid altijd met het geweten moest verbonden worden, dat iedereen een onvervreemdbaar recht op leven had en bescherming van zijn eigendom. Jammer genoeg veranderde dit niets aan de situatie van de soldaten die nog steeds tot trouwe plichtsvulling werden opgeroepen. De soldaten, die door de oorlogservaringen van ongeremd geweld tot existentiële vragen naar de zin van het leven en God gebracht werden, waren uitzonderingen en kregen geen hulp. Ook zij die twijfelden, die aan desertie dachten en het uiteindelijk ook deden, vonden geen steun in de uitspraken van de bisschoppen. Ze bleven in hun gewetensnood alleen achter.

Uiteindelijk vonden de bisschoppen geen oplossing voor de spanning tussen de vaderlandslievende verplichtingen in de oorlog, de legitimiteit van de overheid en de daaruit voortvloeiende plicht van gehoorzaamheid en de misdaden die openlijk werden begaan. De

christelijke maatstaven waardoor men de oorlog een plaats kon geven, golden niet meer. Zo keek men weg van de vragen van de eigen soldaten en het lijden van de anderen. De uitspraken van de bisschoppen, die genuanceerd werden volgens eigen persoonlijke overtuiging, gingen in het misdadig geweld verloren. Ze bleven gericht op de (illusoire) gedragsverandering van de politieke bewindvoerders, de naleving van wettelijke kaders en op de deugdzame plichts vervulling van de volgelingen, samengevat "*op een juist leven in de leugen*" (Adorno). Ze zaten verstrikt in die misdaden en konden de daaruit voortkomende noden niet echt aanpakken. Meer nog: aangezien de Duitse bisschoppen geen duidelijk *neen* tegenover de oorlog stelden, maar velen van hen juist de wil om vol te houden aanmoedigden, maakten ze zich medeschuldig aan de oorlog.

III. Wegen die tot begrip kunnen leiden

Hoe moeilijk we ook begrip kunnen opbrengen voor onze voorgangers en hoe fout hun gedrag ook schijnt, toch mogen we ons niet onttrekken aan de historische context. Enkel zo kunnen we er ons voor behoeden om wat gebeurd is niet te dichtbij te laten komen. We zijn het de slachtoffers verschuldigd ons de vraag te stellen hoe deze houding zich heeft kunnen ontwikkelen en waarin ze haar wortels vond.

We willen daarom hier op enkele factoren wijzen die de hele kerk en in het bijzonder de bisschoppenconferentie gevormd hebben. Ze helpen ons de houding tegenover de oorlog duidelijk te maken zonder ze goed te praten. Voor iedere bisschop kunnen die factoren verschillend zijn. Hier moeten we ons hoeden voor veralgemeningen.

Het lijkt ons vandaag bijna wereldvreemd om te zien hoe de bisschoppen gevormd waren in de traditionele orde die haar oorsprong vond in de antieke filosofie en theologie en die de wereld van de middeleeuwen vorm heeft gegeven. Luisterend naar de brief van de apostel Paulus aan de Romeinen (13,1-7) en naar de eerste brief van Petrus (2,13) beschouwde de kerk de staatsorde en haar geweld als door God gegeven en gewild. Dit sloot kritiek op de verantwoordelijken niet uit. Maar de staatsorde zelf werd niet in vraag gesteld, omdat een opstand tegen het wereldlijk gezag ook als een opstand tegen de goddelijke wil begrepen werd. Deze traditie om het bewind te legitimeren leunde in de moderne tijd dichter aan bij monarchistische en autoritaire staatsvormen dan bij de vrijere democratische staatsvormen. Dat de mensenrechten een doel op zich waren en staatsgeweld konden legitimeren drong in het kerkelijk denken slechts langzaam door. De Duitse staat werd na de machtsovername door de nationaalsocialisten door de kerk nog steeds als een wettige macht gezien, hoewel het wereldbeeld van de nazi's door de bisschoppen duidelijk afgewezen werd. Deze staatsorde moest gerespecteerd worden en beschermd. Onder het bewind van de nationaalsocialistische "onrechtstaat" leidde dit tot ambivalente en problematische standpunten van de kerk.

Met een oorlog in het zicht wierp ook de leer van de "rechtvaardige oorlog" zich weer op. Deze leer gaat terug op Cicero, Augustinus en Thomas van Aquino en deze theorie heeft grote invloed gehad op de ontwikkeling van het volkerenrecht. De bedoeling om zo het geweld te begrenzen, werd in de nieuwe tijd meer en meer een middel om het geweld te legitimeren en om inzet van geweld te accepteren. De Eerste Wereldoorlog stelde vragen en trok het principe in twijfel, maar toch stelden de meeste christelijke vrouwen en mannen zich in de eerste helft van de 20ste eeuw geen vragen bij de oorlog als middel om een politiek geschil te beslechten.

De traditionele christelijke voorstelling van staatsorde en oorlog waren wijd verspreid. De aanwezigheid van militairen in het dagelijkse leven was vanzelfsprekend. Het Duitse keizerrijk werd gemilitariseerd en het geweld en de ervaringen van de soldaten in WOI bleven nawerken. Het soldatenleven was maatschappelijk aanwezig en erkend. Op burgerlijk vlak, in

de jeugdbeweging of de organisatie van politieke partijen tijdens de Weimarrepubliek, was een militaire structuur aanwezig. Ook de taal en de onderlinge verhoudingen waren ervan doordrongen. Voorstellingen van eer, discipline en gehoorzaamheid die met het soldatenleven verbonden waren, vonden overal ingang. De eed aan de vlag, die iedere soldaat moest zweren en die sinds 1934 Adolf Hitler toekwam, was voor veel soldaten een bindend gegeven. Wie weigerde de eed af te leggen of zijn dienstplicht te vervullen, kon tijdens de oorlog rekenen op brutale vervolging en draconische straffen. De bereidheid om in het openbaar vragen te stellen bij de daden en de verplichtingen van de soldaten, was dan ook uiterst klein. De vredesbeweging zoals bijv. de Vredesbond van de Duitse katholieken, bleef in kerk en maatschappij een randverschijnsel.

De katholieke kerk had in Duitsland een lange weg afgelegd tot ze na de cultuurstrijd tijdens het keizerrijk in de natie werd opgenomen. De ervaring van de cultuurstrijd en de behoefte zich loyaal op te stellen, werkten verder in de tijd van het nationaalsocialisme. Juist in de oorlog zag men het als een normale patriottische plicht het vaderland te steunen. De noden en de rechten van de andere naties verloor men uit het oog. Ook de Duitse katholieke kerk en veel bisschoppen verzetten zich tegen het Verdrag van Versailles, dat alleen aan Duitsland de schuld gaf voor het uitbreken van WOI, en ze zagen het als een vernedering. De zware maatregelen die het verdrag het land oplegde, werden door veel katholieken, ook bisschoppen, als onrechtvaardig gevoeld en een revisie leek noodzakelijk. Dit denken en aanvoelen overheerste in Duitsland en mondde uit in de toestemming om Parijs binnen te marcheren in 1940.

Naast dit nationaal denkpatroon bood het opkomend communisme, en vooral de strijd tegen het bolsjewisme, de grootste reden om zich bij het nationaalsocialisme aan te sluiten. Het communisme belichaamde op eigen wijze de problemen die de moderne tijd meebracht. De kerk verzette zich tegen een concurrerend, godsdienstvijandig maatschappelijk bestel en vond daarbij bevestiging in de systematische vervolging van de kerk en de religieuze gemeenschappen in de Sovjet-Unie. De tegengestelde wereldbeelden werden daardoor bloedig duidelijk. De strijd tegen het bolsjewisme kreeg na de inval in de Sovjet-Unie in 1941 in de NS-propaganda een bijzondere betekenis. Maar door in te stemmen met de strijd tegen het bolsjewisme werd de concrete realiteit van de vernietigingsoorlog maar met mondjesmaat duidelijk.

Na het Rijksconcordaat van 1933 bleken de toezeggingen aan de kerk voor de zielzorg in toenemende mate beperkt. Het NS-regime probeerde de kerk op grond van het concordaat uit het openbaar leven te weren en tot een sacristiechristendom te beperken. Omdat de nationaalsocialisten eerder tactisch met het recht en de verdragen omgingen, en zich vooral begaven tussen instrumentalisering en schending van de wet, wisten de bisschoppen zich hier steeds meer aan gebonden. In de loop van de oorlog werd de repressie tegen de kerk erger en daarvan zijn de vele aanhoudingen van priesters, kloosterlingen en leken het bewijs.

De uitdagingen van het nationaalsocialisme en vooral de vernietigingsoorlog die op een rassenideologie steunde, toonden aan dat de bisschoppenconferentie met bisschoppen uit Pruisen, Beieren en Oostenrijk niet opgewassen was tegenover deze opdracht. Hun organisatie was intern niet sterk genoeg om een doorslaggevende gedragslijn uit te stippelen. Alleen besluiten die eenstemmig getroffen werden, hadden een bindend resultaat. Daarbij hoefden niet alle bisschoppen zich daardoor juridisch gebonden te voelen. Ingrijpen was dus uitermate beperkt. Verschillende strekkingen kwamen aan bod op de vraag: Hoe kunnen traditionele gezagsverhoudingen en de invulling van het bisschopsambt verenigd worden met een maatschappelijke verantwoordelijkheid, terwijl de zorg om een gesloten front te vormen aanwezig blijft?

De voorzitter van de bisschoppenconferentie, kardinaal Adolf Bertram, blokkeerde iedere verandering van koers en verdedigde het voortbestaan van de "Eingabenpolitik"¹ juist op het ogenblik dat het regime in 1941 besloot het Jodendom uit te roeien. Pas in 1943 kwamen de bisschoppen ertoe om na twee jaar interne controverse het hiervoor genoemde herderlijk schrijven uit te geven, waarin de tien geboden als levenswet voor alle volkeren vastgelegd werden en daarmee de geldigheid van de mensenrechten opgeëist werd.

¹ Eingabenpolitik duidt op de tactiek die o.a. kardinaal Bertram aanhing. Zijn grootste bekommernis was de zielzorg. Hij schreef opmerkingen – Eingaben – maar die werden niet openlijk verspreid, zodat de regering niet op de hoogte was. Van zijn kant kwam er dus nooit openlijke kritiek)

IV. Leren voor de toekomst

Op 8 mei 1945 eindigde de Tweede Wereldoorlog in Europa met de capitulatie van Duitsland. Het heeft lang geduurd vooraleer de katholieke kerk in Duitsland en de bisschoppen de eigen verstrikkingen met het Derde Rijk en WOII tot een thema gemaakt hebben en zichzelf daarbij kritisch hebben bekeken. De fundamentele tegenstelling tussen het nationaalsocialistisch wereldbeeld enerzijds en het wijzen op de vele martelaren van de concentratiekampen en vernietigingsplaatsen, en de verdediging van het eigen volk door de bisschoppen anderzijds, waren voor de meeste mensen lange tijd een voldoende duidelijk antwoord op de vraag naar medeverantwoordelijkheid en schuld tijdens de oorlog en het nationaalsocialisme.

Vandaag de dag kijken we met verdriet en schaamte naar de slachtoffers en naar hen die op hun existentiële vragen over de misdaden en de oorlog geen passend antwoord aangereikt kregen vanuit hun geloof. Na zoveel jaren blijft het beschamend dat het lijden en de slachtoffers aan de andere zijde geen blik gegund werd – om van woorden maar te zwijgen.

De uitwisseling en de wegen naar verzoening met onze burens, vooral met Frankrijk en Polen, hebben ons geholpen om te vermijden dat we bleven verdringen en om de door eigen lijden verengde zienswijze achter ons te laten. In de kritische, niet zelden beladen en pijnlijke confrontaties met de ervaringen en het lijden van de anderen, vooral met dat van de Joden, kon de kerk in Duitsland stilaan zichzelf terugvinden. Daarbij hebben we kunnen ervaren dat deze ontmoetingen wezenlijk bijgedragen hebben en nog steeds bijdragen tot de vernieuwing van de kerk.

Het gedrag van onze voorgangers vond zijn wortels in de verstrikking met de nationale tijdsgeest en in de kerkelijke voorstelling over de verhouding kerk-staat, die in andere historische omstandigheden ontstaan zijn en die vanuit theologisch oogpunt geen algemene geldigheid bezitten. Hun beperkingen en hun tijdsgebondenheid werden in de jaren 1933-1945 ontoereikend in vraag gesteld en hebben daardoor tot bijzonder problematische antwoorden geleid.

De verschrikkelijke ervaringen van de moderne tijd én de kritische exegetische en theologische vragen waren nodig, opdat de kerk de verhouding tussen maatschappij en geloof zou kunnen herdefiniëren. Zo wordt de rol van de kerk in de staat als een kritische tijdgenoot scherp gesteld. De kerk ziet zich nu geroepen en verplicht om de waarde van iedere mens als beeld van God te verdedigen. Het is haar taak de onontvreembare mensenrechten, de morele basis voor de sociale orde en alles wat het heil van de ziel dient, in iedere staat en van iedere regering te vragen en zelf tot de verwezenlijking ervan bij te dragen. De nieuwe vorm van zielzorg bij het leger en in de gevangenen is een goed voorbeeld voor het nieuwe samengaan van kerk en staat. We hebben daarbij opnieuw ontdekt dat de boodschap van het evangelie niet eindigt aan onze landsgrenzen en dat

solidariteit in christelijke zin niet tot het eigen volk beperkt is. De overwinning van alle leed wereldwijd is slechts een navolging van Jezus.

Tenslotte konden we de centrale inzichten van de rechtvaardige oorlog in het beeld van de rechtvaardige vrede zo inpassen dat de intentie van geweldbeperking beter tot haar recht komt. We zien het als onze opgave om deze leerprocessen verder te ondersteunen en de kerkelijke leer van de vrede in het licht van de nieuwe ervaringen te verdiepen. Het stevig uitgewerkte document *Rechtvaardige vrede* van het jaar 2000 komt voort uit dit inzicht.

Vandaag stellen we dankbaar vast dat de bereidheid om de indringende vragen en de prangende problemen niet uit de weg te gaan, ons dichterbij Christus gebracht heeft en tot een dieper begrip van het evangelie. Een bijzondere betekenis heeft daarbij de *memoria passionis*, de herinnering aan het lijden van de slachtoffers. In hen ontmoeten we Christus.